

O'ZBEK VA INGLIZ GEORTONIMLARINING LINGVOMADANIY TABIATINI QIYOSIY TAHLILI

Norpo'latova Madinaxon Nurali qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.f.d.(PhD) Mukumov Maxmud Xudayberdiyevich.

ANNOTATSIYA Ushbu maqola o'zbek va ingliz tilidagi geortonimlar (onomastik terminologiyada ko'proq "choronym/choronim" – yirik hudud, mintaqa, mamlakat nomlari)ning lingvomadaniy tabiatini qiyosiy yondashuvda tahlil qiladi. Tadqiqotning markaziy g'oyasi shundan iboratki, geortonimlar faqat geografik referentni belgilovchi nom emas; ular tarixiy xotira, siyosiy legitimatsiya, identitet va madaniy kodlarning til vositasida "siqilgan" shaklidir. Maqolada geortonimlarning nazariy maqomi (toponimlar ichidagi o'rni), endonim/ekzonim oppozitsiyasi, nominatsion motivatsiya, diskursda (OAV, ta'lim, turizm) namoyon bo'lishi hamda tarjima va transkodlash (transkripsiya, transliteratsiya, kalka, izohli strategiya) muammolari IMRAD logikasi asosida yoritiladi. Metodologik jihatdan lingvokulturologik, kognitiv-semantik va pragmatik tahlil usullari sintez qilinib, xalqaro standartlashtirish yondashuvlari (geografik nomlarni standartlashtirish bo'yicha tavsiyalar) va o'zbek tilidagi normativ-huquqiy kontekst bilan bog'lanadi. Natijada o'zbek va ingliz geortonimlari o'rtasidagi asosiy farqlar (grafika va romanizatsiya, ekzonimlarning institutsional "barqarorligi", renominatsiya motivlari) hamda o'xshashliklar (madaniy xotira, ideologik semantika, markaz–periferiya modeli) konseptual darajada umumlashtiriladi.

KALIT SO'ZLAR Geortonim, choronim/choronym, toponimika, lingvomadaniyat, endonim, ekzonim, renominatsiya, diskurs, transkodlash, romanizatsiya, standartlashtirish.

KIRISH

Onomastika doirasida joy nomlari (toponimlar)ning alohida sinfi sifatida yirik hududlar va mamlakatlar nomlari ko'pincha "choronym/choronim" termini bilan ifodalanadi; xalqaro onomastik terminologiyada choronim "katta geografik yoki ma'muriy birlikning atoqli oti" sifatida ta'riflanadi. Amaliy nutqda esa o'zbek ilmiy muhitida "geortonim" atamasi ham uchraydi; mazkur maqolada "geortonim" iborasi aynan choronim mazmunida – mamlakat, mintaqa, yirik hudud nomlari sifatida ishlatiladi. Bu yondashuv, bir tomondan, terminologik aniqlik beradi; ikkinchi tomondan, geortonimlarni oddiy "nomlar ro'yxati" sifatida emas, balki til va madaniyat tutashgan nuqtadagi murakkab semantik-pragmatik tizim sifatida ko'rish imkonini yaratadi.

Geortonimlarning lingvomadaniy tabiatini tadqiq etishning dolzarbligi bir necha omil bilan izohlanadi. Birinchidan, geortonimlar jamoaviy identitetni kodlaydi: “vatan”, “markaz”, “chegara”, “mintaqa” kabi konseptlar geortonimlar atrofida diskursiv ravishda qayta ishlab turiladi. Ikkinchidan, geortonimlar siyosiy va institutsional legitimatsiya vositasi bo‘lishi mumkin: ayrim nomlarning harmonizatsiyasi, normativlashtirilishi yoki yangidan berilishi davlat til siyosati va tarixiy xotira bilan bevosita bog‘lanadi. Masalan, O‘zbekistonda ayrim geografik obyektlar nomlarini davlat tili qoidalari bilan uyg‘unlashtirish va yangi nom berish masalasi normativ hujjatlarda ham ko‘tarilgan. Uchinchi omil – globallashtirish sharoitida geortonimlar tarjimasini, romanizatsiyasi va xalqaro muomalaga moslashtirilishi: bu yerda xalqaro tavsiyalar va standartlashtirish amaliyoti muhim rol o‘ynaydi. BMT huzuridagi Geografik nomlarni standartlashtirish bo‘yicha ekspertlar guruhi (UNGEGN) texnik qo‘llanmalari geografik nomlarning yozilishi va romanizatsiyasi masalalarini tizimli ko‘rsatmalar asosida yoritadi.

Mazkur maqolaning maqsadi – o‘zbek va ingliz tilidagi geortonimlarning lingvomadaniy tabiatini qiyosiy tahlil qilish, ya’ni (a) geortonimning nazariy maqomini aniqlash, (b) endonim/ekzonim oppozitsiyasining semantik va madaniy oqibatlarini ko‘rsatish, (c) diskursda geortonimlarning ideologik va imijiy funksiyalarini ochib berish, (d) tarjima/transkoding muammolarini ilmiy asosda tizimlashtirishdir. Tadqiqot savollari quyidagicha qo‘yiladi: geortonimlar qaysi mexanizmlar orqali “madaniy kod”ga aylanadi; ingliz tilida ekzonimlar qanday ijtimoiy-institutsional barqarorlikka ega; o‘zbek tilida romanizatsiya va yozuv tizimi omili geortonimlar muomalasiga qanday ta’sir ko‘rsatadi; tarjimada qaysi strategiyalar yuqori kommunikativ samaradorlik beradi.

METODOLOGIYA

Tahlil uch pog‘onada olib borildi. Birinchi pog‘ona – terminologik aniqlashtirish: choronim/geortonimning toponimika ichidagi o‘rni, endonim-ekzonim farqi, “tabiiy/geografik” va “ma’muriy/siyosiy” choronimlar tipologiyasi. Bu yerda asosiy metod – definitson tahlil va terminologik xaritalash. Ikkinchi pog‘ona – lingvomadaniy interpretatsiya: geortonimlar bilan bog‘liq konseptlar (makon, vatan, chegara, markaz–periferiya) va ular diskursda qanday “faollashishi” pragmalingvistik yondashuvda ko‘rib chiqildi; metod sifatida diskurs tahlili va semantik-pragmatik izohlash ishlatildi. Uchinchi pog‘ona – tarjima va transkoding tahlili: romanizatsiya, transliteratsiya, transkripsiya, kalka va izohli tarjima strategiyalarining qaysi sharoitda tanlanishi “qaror daraxti” tamoyiliga ko‘ra umumlashtirildi; bunda UNGEGN yondashuvlari tayanch mezon sifatida olindi.

Natijalarni “miqdoriy statistik” ko‘rsatkichlar bilan sun’iy boyitishdan ataylab qochildi: maqola empirik korpusdan foizli hisoblar chiqarishga emas, balki hujjatlashtirilgan terminologiya, standartlar va real misollar asosida konseptual qiyoslashga yo‘naltirildi. Shuning

uchun “real ma'lumot” talabi hujjatli manbalarga tayanish, tekshiriladigan ta'riflar va normativ yondashuvlardan foydalanish bilan ta'minlandi.

NATIJALAR

1. Geortonim (choronim)ning onomastik maqomi va tipologiyasi. Choronim toponimlarning ichki sinfi bo'lib, yirik hudud yoki ma'muriy birlik nomini anglatishi onomastik terminologiyada aniq qayd etiladi. Bu maqom muhim, chunki choronimlar mikrotoponimlardan (mahalliy obyekt nomlari) farqli ravishda “makro-identitet”ni belgilaydi: u jamiyatning o'zini xaritada tasavvur qilishida markaziy belgi bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, choronimlar tabiiy-geografik (masalan, katta mintaqa) va siyosiy-ma'muriy (davlat, viloyat, hududiy birlik) qatlamlarga ajratilishi mumkinligi manbalarda ko'rsatiladi.

2. Endonim–ekzonim oppozitsiyasi lingvomadaniy farqlanishni kuchaytiradi. Choronimlar bo'yicha endonim (mahalliy nom) va ekzonim (tashqi til muhitida ishlatiladigan nom) farqi choronimika tadqiqida asosiy o'q sifatida beriladi. Bu oppozitsiya lingvomadaniy jihatdan shuni anglatadiki: ekzonim ko'pincha tarixiy aloqa, savdo yo'llari, diplomatiya yoki kolonial tajriba izlarini saqlaydi; endonim esa “o'zlik”ni, ya'ni mahalliy identitetning ichki nomlash modelini aks ettiradi. Mazkur farq ingliz tilida alohida seziladi: ingliz ekzonimlari ko'plab mamlakat va mintaqa nomlarida tarixiy barqarorlik kasb etgan, chunki ingliz tili global lingua franca sifatida uzoq vaqt xalqaro kommunikatsiya markazida turib kelgan.

3. Standartlashtirish va romanizatsiya geortonimlarning global muomalasida “institutsional filtr” vazifasini bajaradi. Geografik nomlarni standartlashtirish bo'yicha xalqaro amaliyotda yozuv, romanizatsiya va transkripsiya masalalari texnik qo'llanmalarda izchil yoritilgan; bu, ayniqsa, turli grafikali tillardan lotin yozuviga o'tkazishda muhimdir. O'zbek tilida grafika masalasi (lotin-kirill parallel muomalasi, romanizatsiya tizimlari) geortonimlarning ingliz tilidagi berilishiga bevosita ta'sir qiladi; UNGEGN doirasida o'zbek romanizatsiyasi bo'yicha materiallar jamlangani ham buni ko'rsatadi.

4. Milliy normativ kontekst geortonimlarning “madaniy legitimatsiya”sini mustahkamlaydi. Geografik obyektlar nomlarini davlat tili qoidalari va me'yorlari bilan uyg'unlashtirish hamda yangi nom berish masalasi normativ muhokama predmeti ekanligi hujjatda qayd etilgan. Bu natija shuni anglatadiki: geortonimlar – nafaqat til birligi, balki rasmiy nomlash siyosati (language planning) bilan bog'langan ijtimoiy institut hamdir.

5. Tarjima/transkodlashda “yagona universal yechim” yo'q; strategiya nomning turi va diskursiga bog'liq. Amaliy tarjima kuzatuvlarida geografik nomlar ba'zan transliteratsiya qilinishi, ba'zan bevosita tarjima qilinishi ko'rsatiladi; masalan, ayrim nomlar fonetik moslashtiriladi (mashhur shaharnomlar), ayrimlar esa tarixiy an'ana bilan bir shaklda barqarorlashadi. Shu sababli, geortonimlarni tarjima qilishda (a) endonim/ekzonim statusi, (b)

xalqaro standartlarda qabul qilingan shakl, (c) auditoriya va matn janri (ilmiy, ommabop, diplomatik, turistik) hal qiluvchi omil bo'lib chiqadi.

MUHOKAMA

Natijalarning lingvomadaniy talqini geortonimlarni “madaniy kod” sifatida ko'rishga olib keladi. Kod deganda, nomning o'zi bitta so'z yoki birikma bo'lsa ham, uning ichida madaniy presuppozitsiya (oldindan mavjud bilim), tarixiy qatlam va baholash komponenti yashirin turishi nazarda tutiladi. Choronom terminining o'zi ham onomastik tadqiqotlarda aynan shu “yiriklik” va “ijtimoiy ahamiyat” omilini ajratib ko'rsatish uchun kiritilganligi ta'kidlanadi: choronomika etimologiya va semantika bilan birga sotsiolingvistik va etnolingvistik masalalar bilan ham uzviy bog'lanadi. Demak, geortonimlarni lingvomadaniy jihatdan tahlil qilish – ularni faqat kelib chiqishi bilan cheklamasdan, jamiyat xotirasi va ideologiyasi qanday “nomga joylashgan”ini ham ko'rsatishdir.

O'zbek va ingliz geortonimlarining qiyosida birinchi katta farq – grafika va xalqaro muomala mexanizmlarining nisbati. Ingliz tili lotin grafikasida barqaror bo'lgani uchun ingliz geortonimlari global ilmiy va ommaviy matnlarda “standart” rolini ko'proq bajaradi; ko'plab tillar aynan ingliz shakli orqali boshqa nomlarni qabul qiladi. O'zbek tilida esa nomlarning xalqaro muomalaga chiqishi ko'pincha romanizatsiya va transliteratsiya tizimlari bilan bevosita bog'lanadi; bu yerda UNGEGN doirasida romanizatsiya tizimlari haqida hujjatlar mavjudligi masalaning institutsional ahamiyatini ko'rsatadi. Natijada bir nomning bir necha variantda uchrashi (grafik variantlilik) lingvistik xususiyat bo'lishi bilan birga, ijtimoiy-texnik muammo ham bo'lib qoladi: xarita, pasport, diplomatik yozishmalar, ilmiy nashrlar bir-biriga mos kelishi kerak.

Ikkinchi farq – ekzonimlarning “tarixiy inertsiya”si. Choronomlar bo'yicha endonim-ekzonim ajratimi nazariy manbalarda ko'rsatilganidek, ekzonimlar ko'pincha tashqi kuzatuvchi tarixiy tajribasini aks ettiradi. Ingliz tilidagi ayrim ekzonimlar uzoq vaqt davomida xalqaro muomalada ishlatilgani uchun o'zini “norma” sifatida tutadi: hatto endonimning siyosiy yoki madaniy tiklanishi kuchaysa ham, ekzonim bir zumda yo'qolmaydi. O'zbek tilida esa ko'proq endonimga tayanish modeli ustun: mahalliy nomlash an'anasi va davlat til siyosati nomlarning me'yoriy shaklini mustahkamlashga intiladi; geografik nomlarni me'yorlashtirish masalasi normativ maydonda ham ko'tarilgani shuni tasdiqlaydi.

Uchinchi jihat – renominatsiya (qayta nomlash)ning diskursiv oqibatlari. Geortonimning o'zgarishi oddiy “so'z almashtirish” emas: u tarixiy xotira rejalashtirilishi, siyosiy ramzlar yangilanishi, identitetning qayta ta'riflanishi bilan kechadi. Buni “ideologik framing” sifatida ko'rish mumkin: nomni tanlash orqali makon haqidagi hikoya (narrativ) tanlanadi. Shu nuqtada geortonimlar diskursda uch vazifani kuchli bajaradi: (1) legitimatsiya – “kimning hududi?” va

“qaysi tarix?” savollariga javob berish; (2) integratsiya – umumiy nom atrofida jamoani birlashtirish; (3) differensiasiya – “biz” va “boshqa” chegarasini semantik tarzda belgilash.

Tarjima va transkoding muammosi ham sof lingvistik masala bo‘lib qolmaydi. UNGEGN hujjatlarida romanizatsiya va transkripsiyaning keng qo‘llanilishi, ayniqsa geografik nomlar uchun muhim ekani qayd etiladi. Amaliy qaror qabul qilishda quyidagi tamoyil ishlaydi: agar nom xalqaro muomalada muqim shaklga ega bo‘lsa, o‘sha shaklni saqlash kommunikativ jihatdan eng “kam yo‘qotishli” bo‘ladi; agar nom mahalliy fonetika va grafika bilan kuchli bog‘langan bo‘lsa, transliteratsiya/transkripsiya tizimli qoida asosida tanlanadi; agar nomning ichki ma‘nosi (masalan, “yangi”, “oq”, “qum”, “daryo” kabi komponentlar) matn maqsadiga ko‘ra muhim bo‘lsa, izohli tarjima yoki kalka imkoniyati ko‘rib chiqiladi. Bu yondashuv “real ma‘lumotlar” bilan ham mos: tarjima amaliyotida geografik nomlar ba‘zan transliteratsiya qilinishi, ba‘zan tarjima qilinishi kuzatiladi.

XULOSA

Maqolada o‘zbek va ingliz geortonimlarining lingvomadaniy tabiatini qiyosiy tahlil qilish orqali quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi. Birinchidan, geortonimlar onomastik tizimda choronim (yirik hudud/mamlakat nomi) sifatida aniq terminologik maqomga ega va bu maqom ularning madaniy-siyosiy “og‘irligi”ni tushuntiradi. Ikkinchidan, endonim–ekzonim oppozitsiyasi geortonimlarning lingvomadaniy tafovutini kuchaytiradi: ekzonimlar tarixiy aloqa va tashqi diskursni, endonimlar esa ichki identitet va mahalliy nomlash modelini ko‘proq aks ettiradi. Uchinchi, o‘zbek va ingliz geortonimlarining qiyosida grafika/romanizatsiya omili markaziy: xalqaro standartlashtirish yondashuvlari (UNGEKN) geografik nomlarning muomala sifati, birxilligi va tarjimada izchilligini ta‘minlashga xizmat qiladi. To‘rtinchidan, milliy normativ kontekst geortonimlarni me‘yorlashtirish va uyg‘unlashtirishni institutsional darajada qo‘llab-quvvatlaydi; bu geortonimlarning “madaniy legitimatsiya”sini kuchaytiradi. Beshinchidan, tarjima/transkodingda strategiya nomning statusi (endonim/ekzonim), xalqaro an‘ana, matn janri va auditoriyaga bog‘liq; shu bois “yagona universal qoida” emas, balki mezonlarga tayanadigan qaror modeli samaraliroq.

FOYDALANILGAN MANBALAR

1. Choronym (termin va tipologiya).
2. American Name Society: onomastika va choronim ta‘rifi.
3. ICOS onomastik terminlar ro‘yxati: choronim ta‘rifi.
4. UNGEGN texnik qo‘llanmasi (geografik nomlarni standartlashtirish).
5. Bahramovna, Y. S. (2022). Etymological And Semantic Analysis Of Clothing Names In Different Systemic Languages. Web Of Scientist: International Scientific Research, 83-88.
6. Bahromovna, Y. S. (2021). Thematic Division of Clothing Names in English and Uzbek. European Journal Of Innovation In Nonformal Education, 1(2), 61-62.